

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРОСТОРУ В ПОЕЗІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У роботі зроблено спробу виокремити номінації простору та мовні засоби їх вираження у мові поезії Лесі Українки. Досліджуються особливості художнього простору, який умовно поділено на горизонтальний (нижній) і вертикальний (верхній) світи.

Ключові слова: номінації простору, горизонтальний простір, вертикальний простір.

В работе выделены номинации пространства и их языковые выражения в поэзии Лесии Украинки. Исследованы особенности художественного пространства, которое разделено на горизонтальный (нижний) и вертикальный (верхний) миры.

Ключевые слова: номинации пространства, горизонтальное пространство, вертикальное пространство.

The article deals with the poetic language of Lesia Ukrainka.

Key words: nominations of space, horisontal, vertical space.

Мова творів Лесі Українки – видатне явище, що мало великий вплив на розвиток української літературної мови. Наша розвідка присвячена виокремленню номінацій простору в мові поезії Лесі Українки. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу лексико-семантичного поля простору в текстах поезії як окремого фрагмента мовної картини світу, а також тим, що специфіка простору в творчості Лесі Українки мало вивчена. Мову її творів досліджували С.Я. Єрмоленко, Л.О. Ставицька, Л.П. Павленко, І.Р. Вихованець та інші.

Мета – дослідити особливості художнього простору та мовні засоби його вираження у мові поезії Лесі Українки.

Художній простір у мовотворчості поетеси можна умовно поділити на горизонтальний (нижній) і вертикальний (верхній). Горизонтальний простір – це простір землі, на якому містяться всі реалії, що його характеризують. До нижнього простору відносимо такі номінації: *степ, поле, ліс, гора, місто*, що означають географічні поняття, а також назви на позначення водного простору: *річка, море*, які найчастіше вживаються в текстах Лесі Українки

Ліс, поле, річка – конкретні назви географічних об’єктів, традиційний простір земної поверхні. З ним пов’язане слово *степ*, що має значення “великий безлісий, вкритий трав’янистою рослинністю рівнинний простір у зоні сухого клімату” [5: 387]:

Сонечко встало, прокинулось ясне,

Грає вогнем, променіє

І по *степу* розлива своє світлонько ясне[1: 10].

Степ – це не тільки простір, а й люди, які населяють його, живуть у ньому, працюють. Цим зумовлене словосполучення *степове село*, що входить до метафоричного контексту:

Он степове село розляглося
В балці веселій та милій,
Ясно-блакитним туманом воно повилося... [1: 10].

У вірші значення слова ускладнюється новими асоціаціями, семантикою метафор *степ – паленіє, червоніє*, тобто “набуває кольору полум’я, палу, виділяється таким кольором” [4: 185].

Степ від його *червоніє*.
Світлом рожевим там *степ паленіє*,
Промінь де ллється іскристий [1: 10].

Степ вражає уявлення своєю безмежністю, простором, неосяжністю. Він виступає в поезії символом волі, не обмеженої ніякими перепонами простору. Саме широта, незміряність українських степів зумовлює думку про свободу, незалежність людини, прагнення бути вільною, непоборною. Неозорість степу підкреслюється вживанням усталеного вислову *степ той без краю*, що виявляє значення “який не має видимих меж; безмежний, безконечний, безкрайній, неокрай” [2: 11]:

Видно зеленую стріху. А далі, – де гляну, –
Далі все *степ той без краю* [1: 10].

Слово-поняття *ліс* у художніх творах Лесі Українки посідає порівняно невелике місце і має значення “велика площа землі, заросла деревами і кущами” [5: 522].

Ліс зображається не ізольовано, а у зв’язках з іншими елементами простору – *хмарка, дим, небо* і т. ін., що створює відчуття безкінечності.

Далі, все далі! Он латані ниви,
Наче плахти, навкруги розляглись;
Потім укрили все *хмари* ті сиві
Душного *диму*, з очей скрився *ліс* [1: 9].

Прикметник *темний* виявляє значення “позбавлений світла; погано освітлений” [5: 503] і вживається як постійний епітет до слова *ліс*:

Суворий Дант, вигнанець флорентійський,
Встає із темряви часів середньовічних.
Які часи, такі й його пісні
Він їх знайшов в містичнім *темнім лісі* [1: 125].

Для позначення широкого, рівного горизонтального простору використовується також лексема *поле*, яка має значення “безліса рівнина, рівний великий простір” [4: 536]. У контексті часто вживається слово *вітер*, що називає динамічний рух повітря в широкому просторі.

Краще йди в темний гай, у зелений розмай,
Або в *поле*, де *вітер* гуляє,
На дозвіллі із лихом собі розмовляй,
Може, там його *вітром* розмає [1: 49].

Номінація *поле* у мові поезій поетеси характеризується такими епітетами: *чисте, просторе, широке*.

Епітетна сполука *чисте поле*, яка в народнопісенній творчості є усталеною, позначає простір, що має вільну, нічим не зайняту поверхню. Прикметник *чистий* кваліфікується Словником української мови як постійний епітет до назви *поле*:

Полине за синєє море, полине за гори,
Літатиме в *чистому полію* [1: 20].

Використовується словосполучення *широке поле* зі значенням, що “займає великий простір” [5: 873]. О.О. Потебня зазначав, “Ширина поля – символ свободи. Роздолля – широкий простір, має значення свободи. Звідси поле – воля” [6: 90]. Як-от:

Несила терпіти лихої напасти,
Волю я в *широкому полі* пропасти,
Ніж тута, немов у тюрмі, погибати! [1: 74].

Основою для вираження горизонтального незамкненого простору є слова *степ, поле, лан*, що означають рівну, широку територію.

До горизонтального простору належать також різні нерівності рельєфу, для позначення яких поетеса використовує слово *гора*. Цей іменник вживається як географічна назва, тобто “значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень” [3: 124].

Минаю я, було, долини, й *гори*,
І моря гучного непевній простори,
Чужі краї обступлять навкруги,
Захопить ніч; на *горах* чорні тіні... [1: 149].
Ой *гори, гори*, золоті верхів'я!
Та нащо ж я до вас так пориваюсь? [1: 145].

Леся Українка використовує у поезіях конструкцію з просторовим применником за та іменником *гора*, що має значення “далекий простір”. У вірші “Кримські спогади” таким віддаленим простором для неї є південний край:

Південний краю! Як тепер далеко
Лежиш від мене ти! За *горами* крутими,
За долами розлогими, за морем [1: 32].

У народнописенній творчості *гора* – символ межі між своїм і чужим світом.

О.О. Потебня, досліджуючи народнопоетичну символіку, встановлював зв'язок між словом *гора і горе*. “Гори перегороджують вільному руху, затруднюють шлях так, що важкий путь лежить через гори. Звідси гора – символ неволі, горя. Жити на горі – тужити. Зближення гори і горя обумовлено не на порожній грі словами, а на відомому погляді на природу” [6: 90].

У текстах поезій вживається епітет *найвищі гори*, що означає простір на великій відстані від землі, а отже, важкий шлях, який доводиться долати поетесі:

Коли мені не дано крил міцних,
Щоб я могла орлицею підбитись
Геть високо понад *найвищі гори*,
То прагну я собі потоків сліз... [1: 145].

У контекст включаються слова, що відображають міський простір та його реалії. *Місто* – це загальна назва, що має значення “великий населений пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр” [3: 651] і характеризується через назви явищ, подій, які відбуваються в ньому. Воно може бути порожнім, заповненим людьми, що рухаються в цьому просторі:

Та *місто* не вмерло, воно ще живе.

Он в церкву ідуть молодята до шлюбу,
Он мати колише дитиноньку любов [1: 73].

Лексема *місто* сполучається зі словами, які передають дії та стани предметів, що підкреслює рухливість простору. Іменник *місто* виступає суб'єктом дії чи стану, що виявляється в авторських метафорах: *місто спить, місто не вмерло*. Наприклад:

Блищать, мов срібні, білі стіни в місті,
Спить ціле місто, мов заклятий край [1: 40].

Місто в поезіях – *велике, широке*.

Епітет *велике* означає простір міста, “значний своїми розмірами, величиною” [3: 241]. Наявні також інші слова, які виражають міський простір і його реалії: *будинки, люди*. “*Велике місто. Будинки високі*”... [1: 11].

Леся Українка вживає означення *широкий* у значенні широкого простору, що займає місто у чужому краї: “І все чужина! ох біда самотному У *місті широкім*.” [1: 11].

Іменник *місто* використовується у контексті опису будь-якого простору, наприклад, гірської чи приморської місцевості:

Мені згадалось теж *приморське місто*,
Не італіянське, потім друге, третє... [1: 186].

У поетичному словнику Лесі Українки чільне місце займає слово *море*, на позначення великого водного простору з гірко-солонюю водою. Вода – це життєдайна сила, що має подолати спрагу-тугу; але як не можна напитися солонюю водою, так не вдається побороти досади в серці поетеси. Рядки з поезій перегукуються з народнописаними.

Гірка вода в синім *морі*, гірко її пити;
Чом я свою досадоньку не можу втопити? [1: 151].

Назва *море* поєднується з іншими елементами простору – *небо, хмарка, сонце*:
В час гарячий полудневий

Виглядаю у віконце:
Ясне небо, ясне море,
Ясні хмарки, ясне сонце [1: 32].

Леся Українка не тільки використовувала у поезіях традиційні епітети, але й створювала свої, що надавали їй віршам особливого забарвлення. *Море* часто характеризується такими означеннями: *темне, величне, ясне, сильне, гучне, далеке, безгучне, тихе*. Кожен з цих епітетів має певне смислове навантаження. Наприклад, словосполучення *далекє море* означає велику відстань до нього. Крім того, слід відзначити, що поетеса вживає лексему *україна*, яка пишеться з малої літери, так само як і в усній словесності вона має загальне значення – “край, країна”.

Видко звідти всі гори,
Неба широкий намет і *далекє море*,
Звідти легше й думкам розлітатись по всіх *українах* [1: 118].

Іменник *море* має ще й означення *безкрає, просторе*, які характеризують безмежність, неосяжність водного простору. У фольклорних текстах вислів *синє море* – постійна епітетна конструкція. Наприклад: “Ой по синьому морю По тихому Дунаю Челядь гуляє”.

Прощай, *синє море*,
Безкрає, просторе, –
Ви, гордії, вільнії хвилі! [1: 16].

Море, вода позначені рядом іменників, пов'язаних із рухом водної стихії: *буря, вихор, хвиля, туман*.

Як котяться *хвилі* лиманові швидко,
А далі зникають у *синьому морі*... [1: 15].
Буде шарпати *буря* вітрила,
Пожене геть по *темному морю* [1: 35].

Вертикальний простір у мові поезії Лесі Українки обмежується переважно лексемами *хмари, небо, зорі, блискавка* (це глибокий верхній простір).

Слово *небо* є одним із важливих мовних засобів вираження простору. Саме воно стало межею простору вгорі, абсолютно віддаленою, недосяжною і незмінною, що має перевагу над всім земним.

Мов невидимая рука тут положила
Границею отсії дві гори,
Що високо до *неба* поздіймались [1: 39].

Іменник *небо* характеризується такими епітетами: *блакитне, тихе, високе, ясне, глибоке, веселе, широке, сірєньке, вільне*.

Просторову характеристику мають означення *широке, вільне*, котрі називають *небо*, що не має видимих меж, тобто безграничне, неосяжне.

Із серця глибини тоді полинуть
К *широким, вільним небесам*
Нестримані, одважні, вільні співи [1: 201].

Величину простору, що знаходиться на великій відстані від землі, характеризує епітетна сполука *високе небо*.

Закрутились піскові вихри,
Простяглись геть під *небо високе* [1: 89].

Номінація *небо* у віршових текстах Лесі Українки – це межа простору вгорі, де перебувають *хмари, зорі, місяць, сонце*.

В *небі* блакитнім ніде ні *хмаринки*, –
Тихо, і вітер не віє [1: 10].

Вже *зіроньки* гожі
Сіяють на *небі* ясному,
І вже височенько
Ясний *місяченько* [1: 15].

Ознакою верхнього простору в поезіях Лесі Українки є слово *хмари*, що характеризуються такими порівняннями: *хмаринки, лебедині крила; хмари, мов гори*.

Онде зірка палає, мов племінь,
Білі хмари круг неї, мов гори [1: 45].

Слово *хмара* сполучається з епітетами, що виражаються такими прикметниками: *біла, чорна, осіння, темна*.

На основі слова-образу *хмара* вимальовуються метафоричні картини небесного простору:

Що біліє отам на роздоллі?
Чи *хмариночка* легкая, біла

Геть по небі гуляє по волі? [1: 12].

Вертикальний та горизонтальний простір взаємодіють і становлять цілісний світ. Між ними існує межа, яка їх з'єднує, – *туман*. Іменник *туман* позначає переважно середовище між нижнім і верхнім простором.

Люди ж не сміють зійти по тих сходах

Геть на верхів'я, *туманом* повіті [1: 38].

Межовий простір між небом і землею позначають також слова *вітер*, *повітря*. Вважають, що вітер є складовою частиною простору.

Краще йди в темний гай, у зелений розмай,

Або в поле, де *вітер* гуляє... [1: 49].

Просторові назви у поезіях формують багатшаровий простір як по вертикалі, так і по горизонталі.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що простір у поезії Лесі Українки – це переважно горизонтальний світ, розташований на землі. Відповідно і лексика виражає земні реалії: *ліс*, *степ*, *гори*, *море*. Верхній простір обмежується переважно словами *хмари*, *небо*, а також тими, що позначають певний стан водного чи земного середовища – *туман*, *повітря*, *вітер*. Поетичний словник Лесі Українки оновив традиційну просторову лексику, що вживалася в народній пісні, розширив семантичні поля, асоціативні зв'язки образів, які постали у вигляді складних, оригінальних метафор.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леся Українка. Вибрані твори. Поезії. Поеми. Драматичні твори /Л. Українка. – К.: Дніпро, 1974. – 630 с.
2. Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. – К.: Аконіт, 1999. –Т. 1. – 910 с.
3. Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. – К.: Аконіт, 1999. –Т. 2. – 911 с.
4. Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. – К.: Аконіт, 1999. – Т. 3. – 927 с.
5. Новий тлумачний словник української мови: в 4 т. – К.: Аконіт, 1999. –Т. 4. – 941 с.
6. Потебня А. А. Символ і миф в народной культуре / А. А. Потебня. – М.: Лабиринт, 2000. – 480 с.
7. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 2. – 550 с.
8. Словник української мови: в 11т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка. – 1973. – Т. 4. – 840 с.